

Galló Béla

A „TÚLÉLÉS TUDOMÁNYA”?

Gondolatok a nemzetközi viszonyok elméletéről

Ha elfogadjuk a neves egyesült államokbeli politológus, Karl W. Deutsch gyakorlati meghatározását a nemzetközi viszonyok elméletéről, miszerint az nem más mint „a nemzetek és az emberiség túlélésének a tudománya” (Deutsch 1968), akkor némi aggodalommal kell tudomásul vennünk azokat a hazai véleményeket, amelyek a kortárs magyar politológia helyzetét vizsgálva, egyértelműen az említett terület *feltűnő lemaradását* állapítják meg.¹

S valóban: a nemzetközi viszonyok² elméletének tárgykörében írt hazai tanulmányokat forgatva, rögtön szembetűnik, hogy döntő többségük az úgynevezett „ról-ről” műfajba tartozik. A „ról-ről” szemantikailag ez esetben annyit tesz, hogy *habár arról van szó, de nem az*, vagyis a nemzetközi viszonyok elméletéről szóló eddigi magyar munkák többsége, szigorúan véve, nem sorolható a nemzetközi viszonyok elméletébe, azaz nem meríti ki az elméletalkotás kritériumait.³ A diszciplína honi állapotát tekintve ez nem meglepő, s nem is nagyon lehetne másként. A „ról-ről” műfaj ismerős magyar tudományfejlődési stádium, a szociológia korábban átesett már rajta, némely területen maga mögött hagyta a politológia is, de ez utóbbin belül a nemzetközi viszonyok teóriája még igencsak megragadt benne. Az elmúlt évtizedek politikai-ideológiai korlátozásai alól a társadalomtudományok ugyanis különböző ütemben szekularizálódtak: a leglassabban „természetesen” azok, amelyek tárgyuknál fogva közelebb estek a direkt politikai-ideológiai logikákhoz — s kell-e bizonygatni, hogy a szóban forgó tárgykör talán a leginkább ilyen volt.

A szekularizáció folyamata rendszerint úgy kezdődik, hogy az adott diszciplína létjogosultságának, fontosságának felvetése, bizonygatása után tudósítások, látleletek születnek az érintett terület aktuális külhoni állapotáról, kurrens irányzatairól, kutatási főcsapásairól. (Az effajta tájékozódás persze magától értetődően része a tudománynak, de — ugyancsak magától értetődően — nem azonos vele...) Ilyen „ról-ről” korszaka volt a hatvanas évek a hazai szociológiának, a nyolcvanas évtized a politológiának, jelenleg pedig a nemzetközi kapcsolatok elmélete esik át ezen a szakaszon. Ez utóbbi diszciplína önállósodási folyamata azonban még a szokásosnál is összetettebb, mert a felzárkózást nem csupán politikai-ideológiai korlátok akadályozták, hanem a tárgy természetének immanens problémái, tudományos dilemmák is fékeztek és fékezik. Hogy melyek ezek a problémák, nos, a dolgozat éppen erről kíván rövid és szükségképpen vázlatos áttekintést adni.

A tárgy és a problematika definiálásának nehézségei

Írásom tehát a nemzetközi viszonyok elméletéről szól majd, de a kifejezést kicsit alaposabban szemügyre véve, máris problémák egész sora adódik. A „nemzetközi viszonyok” elnevezés tudniillik meglehetősen általános ahhoz, hogy ki-kí tetszés szerinti szemantikai tartományt képzeljen mögé. A „nemzetközi” jelző ugyan — történelmileg pontatlanul, és a lehetséges aktorokra nézve igencsak leszűkítően — egyértelműen nemzetek jelenlétére utal, arra viszont kevésbé, hogy pontosan mik is ezek a nemzetek. Társadalmak? Államok? Egyéb közösségek? Egyszóval milyen entitások? S milyen viszonyokról van szó? Politikai, gazdasági, kulturális viszonyokról? Vagy minderről egyszerre? A tárgy eredeti angolszász elnevezése (Theory of International Relations) nemigen igazít el ebben, nem is beszélve a magyar fordításokban előforduló variációkról. A homályt oszlatandó, az angolszász szakirodalom egyre gyakrabban használja a „Theory of International Politics” kifejezést is, ami a dilemmák egy részére azzal válaszol, hogy egyértelműen politikai viszonyokról beszél. Ennek alapján megfogalmazható, hogy a nemzetközi viszonyok vizsgálandó szereplői

1. állami entitások, és

2. olyan nem-állami entitások, amelyek bizonyos politikai hatalommal rendelkeznek, vagy legalábbis bizonyos befolyással bírnak az államok és egymás politikai döntéseire.

Ezek után persze még azt is definiálni kell, mi a nemzetközi politika, miben különbözik például a külpolitikától, amellyel gyakran összetévesztik, amennyiben az államok közötti és a kormányok által képviselt kapcsolatokként, azaz a nemzeti külpolitikák összegeként határozzák meg. (Ez már csak azért is hiba, mert azt sejteti, hogy a nemzetközi politika voltaképpen a diplomáciát jelenti, noha ez utóbbi a külpolitikának is csak az egyik összetevője, mint ahogy maga a külpolitika is csupán az egyik része a nemzetközi politikai viszonyoknak.)

A politika egyik legelfogadottabb kurrens meghatározása *D. Eastontól* ered. Szerinte a politikai rendszer legfőbb sajátossága az, hogy benne a *szűkös javak* és az értékek autoratív elosztása valósul meg, vagyis a politikában tükröződnek az érdekütközések, a társadalom más rendszereiben felgyűlt *konfliktusok*, és a *hiány* a hatalom (erő, befolyás, ellenőrzés, autoritás stb.) problematikájában összegeződik. A politikai rendszert hatásköre, kompetenciája különbözteti meg környezetétől, az tudniillik, hogy — meghatározott intézményi keretek között és meghatározott értékpremisszáik alapján — kötelező érvénnyel szabályozza a társadalmi értékkonfliktusokat. A politika következképpen a *Wollen* (az akarás) birodalma, ahol meghatározott célok elérésére törekvő akaratok ütköznek össze. Nem véletlen, hogy a politikatudomány alapfogalma éppen a hatalom kategóriája — amely Max Weber szerint elsősorban annak esélyét jelenti, hogy valaki megvalósítsa akaratát az ellenszegülőkkal szemben. A politikai cselekvés egyúttal mindig választást foglal magában, mindvégig a lehetőségek (a saját és a vetélytársak lehetőségeinek) mérlegelésére kényszerül, és ennek során mindig számolnia kell a bizonytalanság és a kockázat tényezőivel. Ez a bizonytalanság kikerülhetetlen adottság, noha minden politikai cselekvés arra irányul, hogy ezt a kockázatot

valamilyen formában racionalizálja, s ezáltal lehetővé tegye felbecsülését. Lényegi sajátossága továbbá a politikának, hogy a politikai hatalom birtokosainak általánosan elfogadott legitim joga és kompetenciája, hogy kényszert alkalmazzanak és engedelmességet követeljenek a javak és értékek elosztása során — vagyis a *főhatalom* gyakorlói úgynevezett *autoratív allokációs kompetenciával* rendelkeznek. Ez utóbbi fogalom, csakúgy mint Max Webernél, a politikai rendszert a *legitim erőszak alkalmazásának monopóliumával* kapcsolja össze, és éppen ez a törvények által legitimált erőszak, illetőleg az ennek alkalmazásával történő hiteles fenyegetés az, ami a politikai kapcsolatoknak sajátos minőséget és összefüggéseket kölcsönöz (Easton 1953; 1965).

Easton definíciója annyiban a nemzetközi politikára is érvényes, hogy itt is javak és értékek kerülnek elosztásra. Viszont az itt zajló allokáció — amint arra nagyon sokan rámutattak már — *csupán ténylegesen autoratív, de jogilag nem az*, hiszen a nemzetközi politikában nincs olyan joghatóság, amelyik kötelező érvénnyel szabályozhatná a javak és értékek allokációját — vagyis ez a tény az, ami a belpolitikát a nemzetközi politikától eminensen megkülönbözteti. További különbség az, hogy a politika általános bizonytalansági tényezője a nemzetközi szintéren megsokszorozódik, hiszen a nemzetközi politika szereplői meglehetősen tökéletlen ellenőrzéssel bírnak egymás és az egész aréna eseményei fölött. K. Boulding ezzel összefüggésben állapította meg, hogy „a nemzetközi rendszer hasonlít a Föld légköréhez, melyben bizonyos valószínűségek ugyan kialakulnak, de a tényleges időjárás minden konkrét időpontban nagymértékben a véletlen körülményektől függ” (Boulding 1978: 42.). Mindazonáltal a politika lényegi tartalmát nem érinti, hogy két különböző (tudniillik egy adott társadalmon belüli, illetve az adott társadalmak közötti) kontextusa van, mert mindkét esetben ugyanaz történik: javak és értékek autoratív elosztása.

A nemzetközi politika és a külpolitika egymáshoz való viszonyát D. Singer ma már általánosan elfogadott tanulmánya tisztázta (Singer 1961). A nemzetközi viszonyok elemzési szintjeinek problémájáról szólva, a szerző különbséget tesz a nemzetközi rendszer és a nemzetállam szintje között. Ettől fogva szokás a nemzetközi politikát a nemzetközi rendszer kategóriájával azonosítani, ahol is a rendszer fogalmán a különálló egységek közötti ismétlődő kapcsolatok fennállása értendő. Pontosabban Singer nemzetközi rendszeren interakciós mintákat ért: koalíciók létrejöttét és felbomlását, specifikus hatalmi konstellációk gyakoriságát és időtartamát, a rendszerstabilitás változásait, valamint azokat a normákat és szokásokat, amelyek a rendszerben kifejezésre jutnak. A nemzetközi politika tehát nem abban tér el a külpolitikától, hogy egy másik országban történik, hanem abban, hogy kölcsönhatást fejez ki, míg a külpolitika fogalma elsősorban aktív cselekvést, akciót sugall. Azaz a nemzetközi politika a külpolitikák által is konstituálódik, de egyúttal meg is határozza azokat, tehát feltételként jelenik meg minden ország számára, noha — tegyük hozzá rögtön — nem egyenlő feltételként.

Amíg azonban a kormányzati döntések más államok által történő külső befolyásolása ősrégi dolog, addig a másik nagy szereplőcsoport, a *nem-állami entitások* jelenléte a nemzetközi viszonyokban azt a tényt fejezi ki, hogy a nemzetközi politika egy idő óta megszűnt a nemzetállamok kormányainak monopóliuma lenni, s a nemzetközi rendszerben számos olyan szereplőt találunk, melynek tevékenysége átlépi az országhatárokat, illetve, képletesen mondva, aláássa azokat. Ahogy Herz fogalmazta, a nemzetállamok külső, kemény burka felrepedt (Herz 1957), megjelentek a *transznacionális szervezetek*, amelyek, Huntington meghatározása szerint az országhatáron túli térnyerésre töreksenek, szemben a *nemzetközi szervezetekkel*, amelyek a nemzeti egységek közötti közös érdekek megvalósítását kívánják elősegíteni. A transznacionális szervezetek valamilyen partikuláris érdek realizálását könnyítik meg több nemzeti egységen belül, a nemzetközi szervezetek pedig egyetértést igényelnek a nemzetek között. Ebben az értelemben a transznacionális szervezetek létrejötté számos kettős kötés (cross-cutting cleavages) kialakulását eredményezi, olyan kölcsönhatásminták létrejöttét, amelyek nem feleltethetők meg többé egyszerűen a nemzetállamok léte által kiszabott klasszikus kötődéseknek (Huntington 1973).

A nem-állami szereplők akceptálásával a nemzetközi rendszer tehát sokszínűvé, pontosabban áttekinthetetlenné válik, hiszen ha például a nemzeti határokat átlépő összes cselekedet, illetve kölcsönhatás kutatására törekszünk, akkor ez a rendszerszemlélet felől nézve ugyan logikus igény, de a nemzetközi politika kutatásának szemszögéből rengeteg irreleváns mozzanatot is tartalmaz. Ezért aztán a politikailag releváns, illetve a nem-politikai folyamatok közötti analitikus megkülönböztetés igénye egyszersmind azt a nehéz feladatot is jelenti, hogy ki kell jelölni, hol húzódnak a nemzetközi politikai rendszer határai, még akkor is, ha ez a határ szinte folyamatosan mozgásban van.

A nem-állami aktorok növekvő fontosságának elismeréséből ugyanakkor következik az, hogy a transznacionalizációt a nemzetállami szereplők eljelentéktelenedésével, „elhalásával” szükségképpen együtt járó folyamatnak kellene értelmezni. Ennek a tendenciának a bizonyítékai igencsak kérdésesek. Sokkal inkább az bizonyítható, hogy a transznacionális szereplők és folyamatok az államközi viszonyok sajátos modelljeitől függenek: „A transznacionális szereplők azért tölthettek be fontos szerepet a világ ügyeiben, mert ez megfelelt a domináns hatalmak érdekeinek. Ahogy a politikai körülmények változnak a nemzeti államok fellendülése és hanyatlása következtében, úgy változnak a transznacionális folyamatok is” (Gilpin 1982: 177), vagyis a folyamatokban ciklikusság érvényesül. „Modern formájában az *állam* a világrendszer alapvető politikai egysége, és ezért a nemzetközi politika lényegében a nemzetállamok közötti kapcsolatok terminusaiban vizsgálható... és a politikai és nem politikai emberi tevékenységek többsége az államhatárokra való hivatkozással definiálható” (Young 1972: 125), ugyanakkor az is igaz, hogy a modern állam elválaszthatatlan a nem-állami szereplők alkotta környezetétől. (Az állami és a nem-állami szereplők viszonyának értelmezése, a prioritás kérdése mindazonáltal a diszciplínán belüli szemléletmódok között az egyik nagy törésvonal.)

Ugyancsak lényegbevágó kérdés az úgynevezett *világrendszer* problematikája, pontosabban az, ami ebből a nemzet, a nemzetállam főszereplői mivoltára, cselekvési determinációira nézve következik. Ismeretes, hogy *Immanuel Wallerstein* marxi intenciókra alapozott, nagyhatású, iskolateremtő társadalomtudományi munkássága — amely a társadalmi változások általános teóriájának megalkotását ambicionálva a nemzetközi politika vizsgálatánál jóval tágabb kontextust ölel fel — a politikai jelenségek elemzésébe is alapvetően új nézőpontot vezetett be, a „világrendszer” perspektíváját. (Az idézőjel használatával, vagy elhagyásával, azt kívánom jelezni, hogy a wallersteini felfogás „világrendszeréről”, vagy az általános politikai értelemben vett világrendszerről van-e szó.) Wallerstein, mint tudjuk, azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi-politikai folyamatokat nem annyira az ország belső történései, sokkal inkább az átfogó „világrendszer” fejleményei befolyásolják, amelyek között a politikai mozgások mindenekelőtt gazdasági, világgazdasági tényezőkre vezethetők vissza (Wallerstein 1982; 1983). Más szerzők, például George Modelski és Robert Gilpin ezzel szemben azt állítják, hogy inkább a politikai világrendszer, azaz a világhatalmak által meghatározott állami interakciós struktúra gyakorol meghatározó befolyást a nemzeti és a nemzetközi történésekre (Modelski 1978; Gilpin 1982). De akár Wallerstein, akár Modelski vagy Gilpin álláspontját fogadjuk is el — a magam részéről bizonyos (a politika és a nemzetállam önállóságát kevésbé ignoráló) fenntartással inkább Wallersteinével, pontosabban a Wallerstein-iskoláéval értek egyet —, a „világrendszer” szemléleti kihívását semmiképp sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ugyanakkor a wallersteini teória olyan szerteágazó vonatkozású, hogy e dolgozat keretei között értelemszerűen csak a probléma lényegének jelzésére vállalkozhatom. (Azzal a megjegyzéssel persze, hogy a „világrendszer” szemlélethez való viszonyulás a diszciplínán belül ugyancsak — az előzőnél mélyebben húzódó — törésvonalat jelent.) Amíg azonban az állami vagy a nem-állami szereplők prioritásának vitájában egyértelműen az állami aktorok elsődlegességét vallók álláspontjához állok közelebb (a tényekből, nem pedig értékszempontokból kiindulva), addig a nemzetállam vagy a „világrendszer” kérdésében az utóbbi felé hajlok, legalábbis annyiban, hogy a „világrendszernek” a nemzetállamok — nem formális, hanem tényleges — lehetőségeit *egyenlőtlenül* korlátozó mivoltát elméletileg és történetileg bizonyított ténynek értelmezem.

Már az eddig leírtakból is kitűnhetett, hogy a nemzetközi viszonyok elmélete nem csupán elnevezésében, de tárgyának szabatos körülírásában is meglehetősen képlékenységet mutat, azaz nem igazán klasszifikált elméleti és kutatási területen járunk. (Hogy csak a névadás kérdésénél maradjunk: bármilyen szerteágazó tudomány is mondjuk a szociológia, azt, hogy szociológiának nevezik, nemigen lehet vitatni.) Az alábbiakban korántsem definitív igénnyel, hanem csupán — bizonyára némileg nehézkes körülírással — megkíséreltem a tárgy, illetve a tárgykörbe tartozó problematika lényegét aktuálisan megragadni.

„Nemzetközi viszonyokon” a társadalmak közötti makroszintű érintkezések történetileg meghatározott típusát értem, amelynek a kialakulását megelőző viszonyokra csak metaforikus értelemben használható ez a terminus. Társadalmak közötti makro-

szintű, azaz a társadalom egészét közvetve vagy közvetlenül befolyásoló érintkezési viszonyokról pedig azóta beszélhetünk, amióta államokról, vagyis amióta fennáll az *állam mint döntési centrum*, a hozzá rendelhető területileg és/vagy etnikailag és/vagy valamilyen dinasztialis alapon integrált entitással együtt. Azaz amióta a makroszintű érintkezési viszonyokban mindezek alapján egymástól egyértelműen elkülöníthető döntési centrumok jelentek meg, olyan centrumok, amelyeknek döntései következményekkel járhatnak — elvileg — az általuk képviselt entitás egészére nézve. Mindez feltételezi a területiség és az államiság együttes meglétét, vagyis azt, hogy az adott társadalom mint egy területtel azonos egység rendezkedik be, s e területi berendezkedésben az állam strukturálisan elkülönül a társadalmat alkotó népességtől. Az elkülönülés legfőbb ismérve pedig mindenekelőtt az, hogy az adott területen belül csak az állam rendelkezik az erőszak alkalmazásának legitim jogával.

Kifelé irányuló tevékenységében az állam ily módon tehát integratív egységet képez, meghatározó döntési centrumot és egyúttal formai keretet alkot — a másik állam ilyennek tételezi, észleli és ismeri el, cserébe azért, hogy őt is ilyennek tételjezzék, észleljék és ismerjék el. (Elismerésen itt és most nem konkrét politikai, hanem elméleti aktus értendő.) A társadalmak közötti makroszintű érintkezések mindmáig érvényes ténye és játékszabálya ez, amely meghatározó vonásként húzódik végig az érintkezési viszonyok eddigi történetén. E játékszabály betartását — végső soron — minden állam belső uralmi érdekeiből fakadó azonos logikája diktálja, az tudniillik, hogy külső funkcióit az állam befelé uralmának egyik igazolásaként jeleníthesse meg, mintegy figyelmeztetve alattvalóit vagy polgárait az érdekükben gyakorolt külső funkció fontosságára. Ez a fontosság pedig mindig igazolható, hiszen az államok világa az ontológiai fennálló és megszüntethetetlen *szűkösség* (scarcity) viszonyai között mindig *konfliktusos* világ, a konfliktus kiiktathatatlan, domináns jellemzője a makroszintű érintkezési viszonyoknak. Egy ilyen világban az állam elvileg nemcsak uralja, de óvja, védi is alattvalóit vagy polgárait, vagyis uralmának ebben a vonatkozásban az alattvaló vagy a polgár gyakorlatilag nagyon is hasznos funkciót tulajdoníthat. Tudniillik sehová sem tartozni, egyik állam polgárának se lenni ilyen világban, eleve hátrányos állapot, s ez a belátás magától értetődően szocializálja az egyént az állam fontosságának és hasznosságának belátására. Létezik tehát az államok közös érdekminimuma a konfliktusos államközi világ fenntartásában, jóllehet olyan tény ez, amelyet nem szoktak különösebben hangsúlyozni. E zárt logika intellektuálisan persze opponálható, a konfliktus a kooperáció logikájával az államközi (és a nem-államközi, illetve a vegyes) érintkezések világában is kiegészíthető, s különböző mértékben gyakorlatilag ki is egészül, de mindez nem jelent merőben más logikát: az állam egyelőre — konfliktusban, kooperációban egyaránt — meghatározó döntéshozói kompetenciával rendelkező és eljáró főszereplőnek tűnik — s mindmáig bizonyíthatóan az is.

Az ilyen értelemben felfogott makroszintű érintkezéseket in abstracto a következő dimenziók mentén célszerű elvégezni:

- az érintkezések konkrét állami alanyai,
- az érintkezések alapja és jellege,

- az érintkezések térbeli kiterjedtsége,
- az érintkezések térbeli intenzitása,
- a társadalmak közötti kölcsönhatások,
- a világ mint környezet észlelése, mint a kölcsönhatás alanya és tárgya,
- a társadalmak közötti mérce és viszonyítás kérdése.

A leíráshoz, minden történelmi problematikussága ellenére az 1648-as vesztfáliai békét érdemes korszakhatárként elfogadni, s ennek alapján megkülönböztetni az államok kialakulásától az említett béke évéig terjedő *premodern*, illetve 1648-tól egészen napjainkig terjedő *modern* időszakot.

A *premodern* makrosztintű érintkezési viszonyok a fenti dimenziók mentén a következőkkel jellemezhetők:

- Alanyai törzsek (huzamosabban egy adott területhez kötődő, s már valamiféle preállamisággal bíró törzsek), városállamok, dinasztikus egységek, birodalmak, illetőleg azok a sajátos tartalmú etnikai entitások, amelyek persze ugyanúgy nem megfelelői a modern nemzetfogalomnak, mint ahogy a tradicionális állam sem adekvát a modern állam fogalmával, de amelyek mindkettőnek szerves előzményei.⁴

- Érintkezéseiket, melyek elsősorban kereskedelmi és katonai jellegűek voltak, technikailag korlátozott térbeli kiterjedtség, nagyjából és egészében véve tagolatlan, illetve térbelileg erősen behatárolt mértékben tagolt környezetérzékelés, és a térbeli közelséggel — távolsággal egyenesen arányos intenzitás jellemezte.

- A társadalmak közötti kölcsönhatások ezen korlátoknak megfelelően alakultak: a hatások intenzitása, közvetlensége, közvetettsége a térbeliségtől nagymértékben függően érvényesült, a másik társadalom kihívásai elől, úgy ahogy, de el lehetett zárkózni.

- Mindezek következtében az „egész”, vagyis a világ érzékelése eleve pontatlanul, vallási és fantasztikus elemekkel átszőve történt, a „világ” mint legtágabb környezet sem a kölcsönhatások alanyaként, sem tárgyaként nem funkcionálhatott: az érintkezések legfőbb jellemzője az elszigeteltség maradt. Ennek oka, a fennálló technikai korlátok mellett, kiváltképp az volt, hogy e társadalmak termelési módja nem hozta létre azt a gazdasági alapzatot, amelyen a világérintkezés viszonyai kifejlődhettek volna. Mindamellet az is meg kell jegyezni, hogy az elszigetelt érintkezések regionálisan és történelmileg eltérő mértékű sűrűsödési viszonyokat, csomópontokat jelentettek, s az egyes régiókon belül a társadalmak közötti kölcsönhatások már akkor sem szimmetrikusan, hanem a mindenkori — elsősorban politikai-katonai — erőviszonyok függvényében, egyenlőtlen módon érvényesültek.

- A társadalmi változások mércéjeként — már amennyiben ez az igény egyáltalán felmerült — legfőljebb az adott társadalom korábbi állapota és nem a más társadalmakkal való összevetés szolgált, illetve és amennyiben ez utóbbi volt a mérce, akkor a megmérés mindenekelőtt katonai alapon történt, az eredmény pedig az „erősgyenge” dichotómiában, a „nagy ország”, „közepes nagyságú ország”, „kis ország” minősítésekben öltött testet.

Erre az időszakra nézve fokozottan áll, hogy a társadalmak érintkezési viszonyainak leírására, jellemzésére a „nemzetközi viszonyok” kifejezés csak metaforikus értelemben

használható, hiszen az államközi kapcsolatok meghatározó szereplői nem a nemzetek, hanem a birodalmak.

A vesztfáliai béke utáni, *modern* érintkezési viszonyok általános vonásai ezzel szemben a következők:

– A tőkés termelési mód, a kifejlett áruterelés kialakulásának és működésének konkrét történelmi körülményei között az elszigetelt érintkezések alanyaiból Európában, mint a társadalmak közötti érintkezések kitüntetett csomópontjának földrészén, nemzet-társadalmak, nemzetállamok alakultak ki.⁵ A nemzetek megjelenésének az érintkezési viszonyok logikája szempontjából az volt a lényege, hogy a territorialitás elve, az adott entitás területéhez kötöttségét megerősítő elv, valamint a szuverenitás elmélete *de jure* érvényesült: a világérintkezési viszonyok kifejlődésének ütemében az érintkezések kiterjedtsége és intenzitása fokozatosan függetlenedett, bár természetesen nem válhatott egészen függetlenné a térbeliség korlátozó feltételeitől. A környezetérzékelés ezzel párhuzamosan egyre inkább a térben fokozatosan a glóbusz határáig táguló, hierarchikusan is tagolt környezet érzékelését jelentette. A nemzetek közötti kölcsönhatások mindezek mértékében emencipálódtak a premodern érintkezésekre jellemző erőteljes térbeli korlátozottságoktól, a világ, az „egész” egyre inkább a kölcsönhatások alanyává és tárgyává vált, az elszigeteltség megszűnt az érintkezési viszonyok legfőbb jellemzője lenni. Ennek a fokozatosan végbemenő, de gyökeres fordulatnak végső soron az a kibontakozó *tudományos-technológiai-gazdasági dinamizmus* az alapja, amely a modernitás egyik legsajátabb lényege, s amely nemcsak a társadalomközi érintkezésekben, hanem a belső társadalomszervezési elvek és gyakorlatok terén is előfeltételeket támaszt, illetve következményeket munkál ki. Ezzel egyidejűleg a technológiát és a gazdaságot sikeresen működtető társadalomszervezési elvek és gyakorlatok minta-szerűvé válnak: ezentúl az egyes társadalmak számára a külvilág — természetesen regionális közvetítéseken és az érintkezésintenzitási fokozatain át — most már technológiai-gazdasági és társadalomszervezési értelemben is mint viszonykérdés, mint kihívás jelenik meg, nem csupán politikai-katonai problémaként. A társadalmi változások mércéjeként az új viszonyítási rendszerben már nemcsak az adott társadalom korábbi állapotai, hanem a minta-szerű társadalmak sokoldalú demonstrációs hatásai is erősen dominánsak, a társadalmak közötti összevetés pedig — a továbbra is érvényes nyers mutatók (kis, közepes és nagy ország) mellett, az „elmaradott–fejlett” (vagy az ideologikusabb „fejlődő–fejlett” pólusú) skáláján is megfogalmazódik. Az elszigeteltség körülményeiből történő kibontakozás, más szavakkal a tőkés termelési mód, a kifejlett áruterelés, a kapitalizmus kialakulása ugyanis előfeltételezte, működési logikája pedig kiélezte, dinamizálta és a világgazdaság révén hierarchikusan összekapcsolta a történelemben már a modernitás előtt is létező, de hierarchizált „világrendszerként” csak a modernitásban *egybekapcsolódó egyenlőtlenségeket*. A modernitásnak a tudományos-technológiai-gazdasági dinamizmus mellett tehát az a másik legsajátabb lényege, hogy a világérintkezés fokozatai — a kezdeti koloniális kapcsolatoktól számítva egészen napjaink globális és kölcsönös, de egyen-

lőtlen függőségi rendszeréig — a viszonszerű egyenlőtlen fejlődés következtében és keretében bontakoztak ki.

A nemzetközi érintkezések meghatározó fordulatát az jelentette, hogy az addigi, lényegében politikai-katonai kihívások komplex (politikai-katonai, technológiai, gazdasági, társadalomszervezési) kihívásokká bővültek, melyek elől elzárkózni egyre kevésbé, vagy csak egyre nagyobb áron lehetséges. Más szavakkal: a nemzetek közötti makroszintű érintkezések vonatkozásában a modernizáció a komplex kihívásokra adandó folyamatos válaszkényszer jelent — kényszer, mivel az új nemzetközi munkamegosztásban a továbbra is a relatív szűkösség viszonyai között létező elkülönült nemzeti entitások érdekérvényesítési lehetőségei alapján véve ezektől a válaszoktól függnek: a nemzetek helyét e válaszok jelölik ki.

A komplexitás magvát — a kifejtett árutermelés logikájának megfelelően — a gazdasági kihívás jelenti, a kihívás pedig a világpiacon keresztül, annak közvetítésével érkezik, és végső soron a válaszok is itt jelennek meg. Végeredményben tehát a világpiachoz való alkalmazkodás, illetve a világpiacon bizonyított teljesítmény az a mérce, amellyel az adott nemzet a modernizációs teljesítmény szempontjából megmértetik, azaz mind a technológiai teljesítmények, mind a társadalomszervezési gyakorlatok a világpiacon igazolódnak vagy nem igazolódnak — ez az a homogén mérce, amelyet a kifejtett árutermelés kibontakozása létrehozott.

Ugyanakkor a világpiac — akárcsak a világ gazdaság — sem genezisében, sem mindenkori funkcionálásában nem függetleníthető az egyenlőtlen fejlődés tényétől, kihívásai nem egyenlő feltételek között érik a nemzeteket, s nem is biztosítanak egyenlő válaszlehetőséget számukra. A világpiac mindig az egyenlőtlen fejlődést megjelenítő — változó — nemzeti dominanciák, sőt mikroökonómiai érdekek kíváncsi szerinti működik, s ez a tény állandóan táplálja és tovább mélyíti a nemzetek közötti egyenlőtlenségeket.

Mindez ma már olyan mértékű anomáliákat jelent a nemzetközi viszonyokban, amelyek — párosulva az ökológiai problematikával — explicit módon világossá teszik, hogy a nemzetközi érintkezések intézményrendszerei, mindenekelelt a gazdasági és politikai kapcsolatokat keretező, illetve megjelenítő intézményesültségek, konfliktus-lejátszó mechanizmusok elégtelenül működnek, az eddigi fejlődési logikák, ideológiák átalakításra szorulnak, új logikák, új gondolkodásmód kimunkálását követelik meg. A 20. század második felében kibontakozó globalizációval ugyanis a történelem során első ízben vált világossá, hogy az emberiség nem pusztán elkülönült (nemzeti, regionális) entitások egymáshoz jobbra konfliktusosan kapcsolódó konglomerátuma, hanem olyan entitás, amely maga is komplex, önmaga által generált kihívásokkal kényszerül szembenézni.

Mindez valóban fordulópontot jelent — vagy nem jelent — a történelemben. Amennyiben azonban ez utóbbi lehetőség következik be, erősen kétséges, hogy a nemzetközi viszonyok elmélete — akár a nemzetre, akár az emberiségre vonatkoztatjuk is a dolgozat című választott *deutschi* idézetet — valóban a „túlélés tudományát” jelentheti-e...

Pillantás a „túlélés tudományára”

Ha az eddigiekben sikerült érzékeltetni a tárgy meghatározásának nehézségeit és a vonatkozó problematika szerteágazó mivoltát, aligha lehet csodálkozni azon, hogy a nemzetközi viszonyok elmélete mint elkülönült tudományág számos dilemmával küszködik. Ezek a dilemmák négy csoportba rendezhetők.

A tudomány–nem tudomány dilemma

Mint az alcímből is kivehető, az egyik rögtön az, hogy a nemzetközi viszonyok elmélete, minden intézményes nyugati kiépültsége ellenére — mint már említettem —, *nem igazán kiforrott tudományterület* még. Történeti tény, hogy megszabadulva a nemzetközi jog kizárólagos kompetenciája alól, pontosabban az említett emancipációs folyamat részeként, a diszciplína önálló, institucionális kialakulása — nem függetlenül az USA huszadik századi világpolitikai szerepétől, és a társadalomtudományok iránti megnövekedett igényektől — e század közepe táján kezdődött az Amerikai Egyesült Államokban. S az is jól dokumentálható, hogy születése pillanatától kezdve a tudományág, *föl-fölbukkanó kételyekkel küzd saját tudományosságát illetően*. (Blaszfémikusan szólva, nekünk tehát egy olyan hajóra kellene fölkapaszkodni, amelyről nem tudni, hajó-e egyáltalán...) S ez a dilemma korántsem csak az egyes elméleti irányzatok egymásnak szegezett fegyvere, hanem komoly önreflexió is — már akinél persze. Mindenesetre olyan, egymástól szemléletileg igencsak távol eső, de egyaránt kompetens szerzők is szkeptikusan nyilatkoznak erről, mint Morris Janowitz, James Rosenau és Stanley Hoffmann.

Janowitz szerint — aki abból indul ki, hogy a nemzetközi viszonyok elmélete empirikus tudomány, és az ilyen tudományos elmélet legfőbb kritériuma: *képes-e a teória olyan általános törvények megállapítására, amelyek megfelelnek a tapasztalati tényeknek* — „a nemzetközi kapcsolatok tudományos elemzése nem alapul olyan erős vagy paradigmatisz teórián, amely összehasonlítható lenne a közgazdaságtan határhaszon-elméletével vagy akár csak a magatartáslélektan tanulás-elméletével. Kétségkívül túlzás volna, ha a nemzetközi viszonyok »elméletét« követelnénk (legalább annyira, mintha a jóléti állam »elméletét« akarnánk megalkotni). Az elméleteket a különböző tudományágak dolgozzák ki és nem maguk az érintett problémák. A nemzetközi viszonyok esetében interdiszciplináris vagy multidiszciplináris orientáció alkalmazása szükséges az adott tárgy közös problémaegyüttesének megfogalmazásához... *A nemzetközi viszonyoknak nincs globális, önmagában megálló, paradigmatisz elmélete...* Ennek hiánya és a feldolgozandó információ tömege miatt a nemzetközi viszonyok tudománya valójában előrejelzési folyamat — azaz a jelenleg működő trendek felderítése és a bennük rejlő korlátozó vagy visszafordító jellegű feltételek kutatása” (Janowitz 1974: 103, 104).

Rosenau, Janowitzzal ellentétben, nem tartja ugyan „túlásnak” egy ilyen elmélet követelését, de az a véleménye, hogy az eddigi kísérletek csupán „előelméleteket” hoztak létre, önkritikusan beleértve e kísérletekbe saját „előteóriáját” is (Rosenau 1971).

Stanley Hoffmann a tudományos elmélet mibenlétének meghatározásánál a Peirce-féle pragmatizmus és a logikai pozitivizmus igazságkritériumait veszi alapul. Ezek szerint egy elmélet akkor tekinthető tudományosnak, ha szelektív, rendszerező és magyarázó funkciókra képes, vagyis ha az információk sokaságából kiszűri a lényegest, szisztematikusan elrendezi, csoportosítja, tagolja a tényeket és összefüggéseket állapít meg. Hoffmann úgy véli, a nemzetközi viszonyok tapasztalati elmélete (vagy ahogy Raymond Aron nyomán nevezi: történeti szociológiája), képes a tanulmányozott jelenségek szisztematikus vizsgálatára, „mely arra szolgál, hogy a változó elveket értékelje, a magatartásokat magyarázza és a szereplők közötti kapcsolatok jellemző formáit megismerje” (Hoffmann 1961: 413). A probléma az, mondja Hoffmann, hogy a nemzetközi viszonyok emélete ezen felül, látenszen vagy nyíltan, mindig magában hordoz egy filozófiai elméletet is, az ő szavaival élve: „utópiák felállítását”, amely — akár élesen elválik a tapasztalati elmélettől, akár összekeveredik vele — egyaránt súlyos zavarokat okozhat. A tapasztalati (empirikus) elméletnek úgy kell vegyülnie az értékekkel, hogy az ne homályosítsa el a „van”-ra (Sein) irányuló tekintetet, illetőleg a „kellés” (Sollen) értékeinek meghatározásakor mindig figyelembe kell venni a megvalósítás lehetőségeit is. A két kutatási típus feltételezi egymást, megfontolt alkalmazásuk nélkül a nemzetközi viszonyok elmélete valóban nem tudomány, állítja Hoffmann, s ezzel egyúttal fel is kívánja oldani a nemzetközi viszonyok tanulmányozásának „realista” és „idealista” („utópista”, „normativista”) szembenállását, amely a tudományág genezisének központi, s egyben történetének első — és meghatározó — vitája volt.

Tudomány? „Előtudomány”? Empíria és/vagy utópiák felállítása? A „Sein” vagy a „Sollen”? Vagy „csak” a folyó ügyek inter-, illetve multidiszciplináris elemzése?

Ehelyütt semmiképp sem célom ennek az elmélyült tudományelméleti affinitást igénylő problematikának a körüljárása, hisz bárminemű komolyabb hozzászólás óhatatlanul megterhelné a dolgozat szándékolt szerkezetét, így csupán három — gyakorlati-módszertani konzekvenciákkal járó — csomópontját szeretném felvillantani az idevonatkozó dilemmáknak. Abban tudniillik Janowitznak alighanem igaza van, hogy a nemzetközi viszonyok esetében interdiszciplináris vagy multidiszciplináris orientáció szükséges az adott tárgy közös problémaegyüttesének megfogalmazásához, de Rosenau is védhető álláspontot képvisel akkor, amikor nem veti el kategorikusan az elmélet megalkotásának lehetőségét. S persze Hoffmann is érzékenyen világít rá a „van” és a „kell” típusú közelítésmódok sajátos vegyítésének szükségességére egy valóban releváns, és a „túlélést” is elősegítő teória kimunkálásában. A dilemmák ott kezdődnek, ahol konkrétan tesszük fel az elméletképzéssel kapcsolatos kérdéseket.

a) Az első dilemma arra vonatkozik, hogy miután a nemzetközi viszonyok elméletét emancipáltuk a nemzetközi jog kizárólagos (normatív) kompetenciája alól, vajon a nemzetközi viszonyok történetéből levonhatók-e egyáltalán általánosítható tanulságok, avagy korunk nemzetközi folyamatai olyannyira új minőségűek, hogy eleve reménytelen

az effajta vállalkozás. (Ahhoz tudniillik aligha férhet kétség, hogy a *történelemtudománynak* privilegizált helye van a nemzetközi viszonyok vizsgálatában.) Más szavakkal: elegendő-e a történelem tanulmányozása ahhoz, hogy felfedje előttünk mozgástörvényeit a megvalósulófélben lévő, folyó világtörténelem, amely egyfelől magától értetődő tárgyát képezi a nemzetközi viszonyok elméletének, másfelől pedig — amint az a dolgozat címéül választott idézetből is kitűnik — életbevágóan fontos normatív feladatot ró ki rá. Nos, a szakirodalom mégoly felületes áttekintéséből is egyértelműen kiderülhet: a nemzetközi viszonyok elméletében *nincsen egyetlen olyan, a történelemből levont általános tétel sem, amelyet legalább egy jelentősebb iskola ne vitatna*. Még a hatalmi egyensúlyra és/vagy dominanciára törekvés örökzöld tényének teoretizálása sem ilyen: a hatalmi egyensúly-elméleteket, a geopolitikai nézőpontot és az úgynevezett „realista” iskola nézeteit — a diszciplínán belül — csupáncsak annyi konszenzus övezi, mint az egyéb teóriákéit.

b) *A másik dilemma*: ha nem a történelem (pontosabban nem csak a történelem), akkor melyik tudományág nyújthat még érdemi segítséget a tárgykör törvényeinek tudományos megragadásához? A *szociológia*? Esetleg a Raymond Aron és Stanley Hoffmann által kínált történeti szociológia?

Ezzel a tudományággal viszont az a helyzet, hogy klasszikus szemléleti alapegysége tudvalevőleg az integrált társadalom. Márpedig a világtársadalom, a nemzetek közössége, a nemzetközi rendszer stb. (már e gyakran szinonímaként használt elnevezések pontatlansága és zűrzavara is jelzi a problematikát) nem ilyen. Nevezzük akárminek, a világ nem integrált társadalom. Sőt, differentia specificája éppenséggel integrátlanságában, mi több, gyakorlati integrálhatatlanságában rejlik. Vagyis abban, amit sok egybehangzó vélemény eredőjeként úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nemzetközi közösséget (maradjunk egyelőre ennél a kifejezésnél) alapvetően az egymástól hangsúlyosan elkülönülő, integrált hatalmi entitások anarchikus, vagy csupán az éppen fennálló erőviszonyok által és fenntartásuk érdekében korlátozott rivalizálása jellemzi, amelynek során mindegyik entitás megőrzi, de egymással szemben nem monopolizálhatja a legitim erőszak jogát. Ebben az értelemben „lehetetlen a nemzetközi viszonyok olyan felfogása, amely ne ezeket, a világ különálló egységekre osztódásából származó *politikai kapcsolatokat* állítaná vizsgálódásai középpontjába” (Hoffmann 1961: 425–426).

Ugyanakkor e *politikai entitások* uralhatatlan együttlétére nem alkalmazható szabatosan a szociológia másik alapfogalma, a „közösség” terminus sem, abban az értelemben legalábbis egészen biztosan nem, ahogyan Tönnies (1983) a közösséget (Gemeinschaft) megkülönbözteti a társadalomtól (Gesellschaft). A nemzetközi együttlét nem Gesellschaft, mert „a társadalom racionális meggondolásokon, tehát választó akaráson alapul”, de nem is Gemeinschaft, mivel Tönniesnél, ahogy arra Polányi Károly rámutatott, a közösség „nem a társadalom előtti fok autoritásához és paternalizmusához való visszatérést jelenti, hanem előrelépést egy magasabb, a társadalmon túli formához, amely jelenlegi civilizációnkat követné. Ezt a közösséget (Tönnies) *az emberi létezés kooperatív szakaszának* tekintette, amely megőrizné a technológiai haladás

előnyeit és az individuum szabadságát, miközben helyreállítaná az élet teljességét" (Polányi 1976: 154). Ez a közösség-vízió (amely, jegyezzük meg rögtön, nem azonosítható a világállam, világkormány stb. anarchia- és káoszellenes „gyógyszerének” követelésével)⁶ normatíve persze felállítható és fel is állítandó a nemzetközi együttlét szereplőivel szemben, de semmiképpen sem a múltbeli, a jelenlegi, illetve a prognosztizálható helyzetet mutatja, semmiképpen sem empirikus tartalom. Ha már, akkor inkább H. S. Maine „status társadalom — contractus társadalom” fogalompárja (Maine 1988) jobban használható a nemzetközi együttlét tényleges helyzetének leírására. Maine terminológiáját kölcsönvéve, a nemzetközi együttlétet a „status”-on és a „contractus”-on *alapuló társadalom közötti átmenet jellemezi*, ahol is a „status” a korai társadalmak szabályozatlan, törzsi, a „contractus” pedig a modern társadalmak szerződésekkel szabályozott állapotát jelenti. Nem tagadható ugyanis, hogy a nemzetközi együttlétet elvileg szerződések és konszenzusos alapelvek szabályozzák. De az is tény, hogy egyfelől a *pacta sunt servanda*, azaz a szerződések kötelező betartásának elve mögött nincs legitim szankcionáló erő, másfelől pedig — és ez legalább annyira lényeges mozzanat — az alapelvek már önmagukban is, de kiváltképp egymáshoz való viszonyukban roppant ellentmondásosak: mindegyik kölcsönösen tartalmazza a másik megsértésének, semmibe vételének hivatkozási alapjait. (Elegendő csak a népek örendelkezési jogának és a területi sérthetetlenségnek külön-külön magasztos, de gyakorlatilag nehezen összeegyeztethető elvére gondolni.) Ahogy Bibó István írja, „a nemzetközi közgondolkodásban skizofrénia uralkodik: külön létezik az öncélú és vakká vált önérdekvédelmi és hatalmi politika és külön a megmerevedett és ideológiai szólamokkal terhelt elvi politika, anélkül, hogy a kettő olyan szintézisben tudna egyesülni, mely megérdemelné a gyakorlati politika nevet” (Bibó 1981: 974).

Ám amennyiben nem társadalom, s nem is közösség a vizsgálat tárgya (illetve csak metaforikusan nevezhetjük ennek vagy annak), vagyis a klasszikus szociológia egyik alapvetése sem alkalmazható rá problémátlanul, akkor a szociológiának ugyan fontos szerepe lehet a tárgy tanulmányozásában, de nem helyettesítheti magát a nemzetközi viszonyok elméletét.

Mint ahogy a *politológia* sem fedi le teljesen a tárgykört, noha a nemzetközi viszonyok valóban *eo ipso* politikai természetűek. Csakhogy a politológia klasszikus pillantása szintén inkább az integrált társadalom politikai viszonyaira esik, kiindulópontja a belső politikai rendszer, melyben létezik főhatalom, azaz fennáll az erőszak alkalmazásának legitim joga és monopóliuma. Sokkal kevésbé elmélyülten vizsgálja a nemzetközi rendszert (a „rendszer” szó ez esetben, amint azt már az előbb érintettük, egyébként is inkább csak heurisztikusan alkalmazható), ahol az erőszakot sokan és kétféleképp, nyersen és strukturálisan (Galtung 1971) gyakorolják, anélkül, hogy bárki jogot formálhatna monopóliumára. Ezért van az, hogy bár a nemzetközi viszonyok elmélete tudományrendszerként a politikai tudományok körébe tartozik, annak mindenképpen elkülönült, önálló részét, területét képezi.

c) A *harmadik dilemma* azzal kapcsolatos, hogy bár önállósága hivatalosan elismert, az eddigiekből következően mégsem meglepetés, hogy a diszciplínának nincsenek

sem a múltból, sem a jelenből származó, beszéltethető történelmi, szociológiai, politológiai „nagy szövegei”, legföljebb csak szövegtöredékei. Igaz, ez utóbbiak retrospektív távlata inkább ötezer, semmint ötven év, hiszen ilyen szövegtöredékek a nagyon távoli múltban is felfedezhetők. Mindazonáltal a nemzetközi viszonyok teóriájának *nincs elmélettörténete*. Ez a hiány pedig eleve megfosztja a tudományágat attól, hogy saját történetéből legitimációt merítsen és kanonizációt nyerjen, ahogy erre az elmélettörténet, amint arra Thomas Kuhn felhívta a figyelmet (Kuhn 1984), magától értetődő lehetőséget adna. A nem létező elmélettörténet így nem töltheti be azokat a funkcióit sem, melyek historikusan kifejeződött értékeket (normatív funkció), általánosítható módszereket (metodikai funkció), valamint az adott tárgykör szubsztanciális problémáinak a megoldástörténetét (szubsztantív funkció) közvetítenének az elmélet jelene számára.

Olyan tudomány utoléréséről van szó tehát, amelynek nincs klasszikus múltja, csak kételyekkel teli jelene.

A taxonómia problémája

A diszciplína immanens dilemmája továbbá az is, hogy minden ismeretelméleti kétely ellenére, vagy talán éppen ezért, a tudományágat a produkciók (az előelméletek) elrettentő bősége jellemzi, ami — horizontálisan értendő — *áttekinthetőségi deficit*től sújtja a téma érintettjeit, e sorok íróját is. Mi több, már magának az osztályozási szempontoknak a kiválasztása sem egyszerű feladat.

A különféle társadalomtudományi diszciplínák (történelem, szociológia, politológia) mentén elvégezhető klasszikus megkülönböztetésen kívül, kézenfekvő csoportosítási kritériumként először is a „részelmélet — nagy elmélet” felosztás adódik. Ennek alapján rögtön szembetűnik, hogy a szerzők többsége nem is törekszik a tárgy átfogó értelmezésére, hanem — érzékelve a vizsgálandó területen tapasztalható cselekvésminták és kölcsönhatások sokféleségét, összetettségét — az „előelméletek” többsége inkább a jól behatárolható, precízen meghatározott jelenségek vagy folyamatok vizsgálatára összpontosít (pl. döntéshozatali folyamatok, konfliktuskutatás), eltérő elemzési módszereket alkalmaz (játékelmélet, rendszerszemléletű közelítés, strukturális-funkcionalista analízis stb.), és az elvonatkoztatás különböző szintjein (leíró-empirikus, normatív — filozófiai szemlélet) mozog. Ezzel szemben az úgynevezett „nagy elmélet”-kísérletek, abban az értelemben ahogy ezt a fogalmat az előzőekben Morris Janowitztól idéztük, jóval ritkábbak: mindenekelőtt a „realista” iskolán belüli ambíciók (H. Morgenthau, R. Aron) sorolhatók ide.

Tekintsünk át röviden néhány reprezentatív osztályozási kísérletet.

Stanley Hoffmann az elméleti igényű erőfeszítéseket a következőképpen csoportosítja:

- a kidolgozottság foka (*degré d' élaboration*) alapján bizonyos művek csak a nemzetközi viszonyok tanulmányozásának módszertani kérdéseit vizsgálják; egy magasabb szinten olyan hipotéziseket találunk, melyek megszabják a kutatások irányát; végül a legutolsó stádium a törvény szintje, amelyen a jelenségek magyarázatára törekszenek, a hipotézisek végső változatát jelentik;

- a kiterjedtség (*champ d' extension*) szerint a jelzett három kategória (kérdés, hipotézis, törvény) mindegyikében találhatunk törekvéseket részelméletek létrehozására, illetve kísérleteket általános elmélet kidolgozására;

- a vizsgálat tárgya szerinti megkülönböztetés a más összefüggésben (lásd tudomány–nem tudomány dilemma) már említett tapasztalati (empirikus) elmélet és a filozófiai elmélet között húzódik: míg az előbbi a konkrét jelenségek tanulmányozása felé fordul, addig az utóbbi egy eszmény megvalósulását kíséri figyelemmel, avagy az emberi természet, illetőleg bizonyos intézmények a priori koncepciójára alapozott valóságot írja le (*Hoffmann 1961*).

K. Snyder, H. Bruck és B. Sapin csoportosítási logikája azon alapul, hogy a szerzők a nemzetközi viszonyok mely faktorait helyezik előtérbe. Megkülönböztetnek nemzeti érdek-, illetve hatalomelméleteket, egyensúly- és stabilitás-elemzést, geopolitikai közelítést, imperializmus-elméleteket, a háború és a béke teóriáit, piacorientált közelítésmódot, a törvények és intézmények elméleteit, valamint különböző értékelemzéseket (*Snyder–Bruck–Sapin 1962*).

P. Braillard „klasszikus” és „tudományos” közelítésmódokról beszél. Az előbbihez azokat a szerzőket sorolja, akik a „hagyományos” társadalomtudományi diszciplínák (filozófia, történelem, jog, közgazdaságtan) módszereivel vizsgálják a nemzetközi viszonyokat. Ezen belül három, egymástól markánsan elkülönülő gondolati irányzatot különböztet meg: az amerikai realizmust, a történeti szociológiát és a funkcionalizmust. A „tudományos” közelítésmód képviselői ezzel szemben inkább a viszonylag új keletű viselkedéstudományok (antropológia, szociológia, szociálpszichológia) módszereit alkalmazzák kutatásaik során, olyan empirikus elmélet kidolgozására törekedve, amelynek hipotézisei többé-kevésbé közvetlenül igazolhatóak, illetve cáfolhatóak (*Braillard 1973*).

Az egyik legnagyobb igényű, ma már „történelminek” számító nekirugaszkodás *Daniel Frei* nevéhez fűződik, aki nemcsak az elmúlt ötven évre, hanem sokkal hosszabb távra visszatekintve dolgozta ki a kronológia és a kumulatív elv alapján osztályozását. Hangsúlyozva, hogy persze neki sem sikerült a taxonómiai sémát megtalálnia — mivel az elméletek komplex módon keresztezik egymást, s az időrendben később keletkezett elméletek gyakran a korábbi teóriáknak adnak, más módszertani fogásokkal, új megfogalmazást —, az alábbi csoportosítást találta a legkevésbé támadhatónak:

- klasszikus politikai kozmológiák: a világról, a létről szóló általános filozófiai elméletek részeinek tekinthető, hierarchikus–deduktív felépítésű politikai-történeti „magya-

rázatok". Nem a magyarázó, elemző igény a lényeges bennük, hanem a normatívákra utaltság, hiszen metafizikai kötődésük egyértelmű, alaptételeik időtlen, vitathatatlan kijelentéseknek számítanak, legyen szó akár a hegeli történetfilozófia világszelleméről, akár az istentől eredeztetett világrendről, vagy a természetjog észre apelláló abszolút és végső jogi forrásáról;

- a világpolitika mint „nemzetközi viszonyok”: a világpolitikát államközi, majd nemzetközi viszonyokra bontó, a késő középkortól egészen napjainkig prosperáló felfogások, köztük azok a nézetek is, amelyek a világpolitikában a transznacionalizálódási folyamatok következtében egyre jelentősebbé váló úgynevezett nem-állami szereplőket (non-state actors) manapság már meghatározóknak tartják;

- egyensúlyelmélet: a világpolitika nemzetközi viszonyokból áll, s a mértékadó államok azért szövetkeznek, azért bontanak szövetséget, azért háborúznak, hogy közöttük valamiféle — különbözőképpen definiálható — egyensúly álljon fenn;

- „realista” iskola: központi tétele, hogy a nemzetközi politika — mint minden politika — a hatalomért folyó harc, melyet a „nemzeti érdek” irányít és az „erő” — nem feltétlenül direkt — alkalmazása jellemez;

- a döntéshozó és nemzetközi környezete: „State action is the action taken by those acting in the name of the state”, vagyis az állam tevékenysége az állam nevében cselekvő aktorok tevékenysége. A döntéshozók világát és nemzetközi környezetét vizsgálja különböző társadalomtudományi és kvantifikációs módszerekkel;

- a világ mint hatalmi és rétegződési rendszer: a világ államai globális társadalmi rendszert alkotnak, amelyben az egyes államok pozícióját a három „rangdimenzióban” elfoglalt helyük határozza meg: gazdasági nagyság (évi nemzeti össztermék), presztízs (más országokkal fenntartott diplomáciai és külkapcsolatok száma), hatalom (évi fegyverkezési kiadások). Minden állam arra törekszik, hogy három rangdimenziója összhangban legyen, mert a rangpozíciók meg nem egyezése egyensúlyhiányt eredményez. Az államok célja az egyensúlyhiány megszüntetése, az alacsonyabb szintű rangpozíció „felemelése” révén. Mivel azonban az elérni kívánt rangpozíciót gyakran más államok birtokolják, konfliktushelyzet jön létre;

- a konfliktus mint dinamikus folyamat: a konfliktust előidéző, elmélyítő, illetve fékező tényezők matematizálásával, a konfliktusra való reakcióval, az eszkaláció modellezésével foglalkozó konfliktuskutatási irányzatok;

- konfliktusstratégia és -megoldás: tárgyalási elmélet (bargaining theory), játékelmélet, azaz a konfliktust a résztvevő felek szempontjából és érdekhelyzetéből vizsgáló teóriák;

- integrációs elmélet: az integrációt intézményesített, erőszakmentes konfliktusmegoldásnak tekintő elméletek;

- rendszerelméleti perspektíva: a „rendszer” fogalmát pusztán heurisztikus elvként alkalmazó teóriák (Frei 1973).

Végezetül, *J. Dougherty* és *R. Pfaltzgraff* a nemzetközi viszonyok elméleteit majd tíz évvel később áttekintő könyvükben megkülönböztetik az egyensúlyelméleteket, az ember és környezete közötti kölcsönhatásokat vizsgáló elméleteket (man-milieu rela-

tionship), a politikai realizmus kiemelkedő egyéniségeinek tételeit, a különféle rendszerelméleteket, a konfliktusok mikro- és makroszintű teóriáit, az integráció-elméleteket, a döntéshozatali modelleket és a játék- és alkuelméleteket (Dougherty–Pfaltzgraff 1981).

Három vita

A diszciplínát nagy mértékben domináló amerikai szemléleti iskolák történetét (folyó történetről van szó) a szakirodalom három nagy, időrendben egymást követő vitára korszakolja, s ezek a viták is a tudományág egyik dilemmáját fejezik ki. A jelzett korszakok, amint arra Ágh Attila felhívja a figyelmet, egyben külpolitikátörténeti korszakok is: „a nyugati kézikönyvek és a keleti értékelések egyaránt úgy mutatják be a nemzetközi viszonyok elmélete »nagy vitáit«, hogy azokat alapjában véve függetlennek tekintik az adminisztrációk váltásától és a gyakorlati külpolitika nagyobb fordulataitól... Valójában a nemzetközi viszonyok elmélete számos más társadalomtudománynál nagyobb mértékben alkalmazott tudomány, amely közvetlenül kötődik az adminisztrációk változásához és a gyakorlati külpolitika fordulataihoz” (Ágh 1986: 121).

Ez már csak azért is akceptálható fölismerés, mivel ugyanez az összefüggés a *diszciplína intézményesedése előtti közvetlen időszakban* is megfigyelhető. A 20. század elejétől kezdve egészen a második világháború befejezéséig az úgynevezett „idealista” vagy másképpen „normativista” iskola uralta az USA-ban a nemzetközi viszonyok elméletét. Ez az iskola szinte lenézte az európai genezisé, a nemzetközi politikára a „van”, nem pedig a „kell” felől tekintő hatalmi egyensúly és geopolitikai elméleteket. Ez a lenézés persze — a nemes eszmék vonzása mellett — abból is táplálkozott, hogy az amerikai külpolitikai izolacionizmus miatt de facto is megengedhető volt a nemzetközi politika idealista szemlélete. Képviselői akár természetjogi, akár pozitivistá alapon viszonyultak is a joghoz, kizárólag „normativista” szemüvegen keresztül tekintettek a nemzetközi viszonyokra. Az iskola kapcsolódása az USA korabeli — mindenekelőtt W. Wilson és F. D. Roosevelttel által folytatott — külpolitikájához világosan kimutatható. Az iskolán belül — átfedésekkel — három irányzat különíthető el. Az egyik a *pacifistáké*, akik mindenekelőtt az államok által akceptált nemzetközi jogtól várták a béke megteremtését. A toynbee-i világállam eszményéért lelkesedő *utópisták* alkották a másik csoportot. (Elveiket gyakorolva, közre is működtek a Népszövetség és az ENSZ megalakításában.) A *legalisták* még az előző két irányzat képviselőinél is szigorúbban kérték számon a valóságon a nemzetközi jog normatíváinak érvényesülését. Az egész iskola legismertebb képviselője Frank Tannenbaum, aki büszkén vállalja az amerikai idealizmus értékeinek képviselőtét, és a Jeffersontól Wilsonon át Roosevelttig ívelő vonal folytatását tekinti feladatának. Mint mondja, hasonlóan a „realistákhoz”, ő is „a kommunizmus ellen kíván harcolni, de elsősorban az értékek terén” (Tannenbaum 1952: 32).

Tannenbaumnak ez a kijelentése már az *első szemléleti vita* részeként hangzott el, és az „*idealisták*” („*normativisták*”) kontra „*realisták*” közti összeecsapást jelezte (Carr 1939). Annak következtében ugyanis, hogy az USA világpolitikai szerepvállalása a második világháborúban, majd azt követően látványosan megnőtt, a „kell” ideáin kívül törvényszerűen előtérbe kerültek a „van” szempontjai is. A világpolitika tényszerű tudomásulvételét és vizsgálatát — éppenséggel az idevágó európai gondolatokra támaszkodva, de azokat egyben a *hatalom, az erő, a nemzeti érdek* cizelláltabb teoretizálásával ki is egészítve — a „*realista*” iskola képviselte és vállalta magára. Bár a két iskola között történt közeledés (sőt, Stanley Hoffmann, mint már utaltam rá, a szintézis megteremtésével is kísérletezik), lényegében mindmáig ez a szemléleti vita jelenti — mutatis mutandis — a diszciplína meghatározó belső törésvonalát, és erre vezethető vissza a harmadik vita logikája is.

A század negyvenes éveiben kibontakozott első vitát — amely egyszersmind a tudományág intézményesülését is eredményezte — az ötvenes években követte a *második*. Ezekben az években — Tannenbaum idézett harci jelszava is utal erre — a hidegháború logikája az „*idealistákat*” szükségképpen közelítette az egyre dominánsabbá váló „*realistákhoz*”, anélkül persze, hogy nézeteik teljesen kiegyenlítődtek volna. A vita mindenesetre nem közöttük, hanem az úgynevezett *szcientistákkal* („*modernistákkal*”) bontakozott ki, akik mind az „*idealistákat*”, mind a „*realistákat*” „*tradicionalistáknak*” (értsd: elavult szemléletű, tudománytalan társaságnak) minősítették, és korszerű (kvantifikációs, kibernetikai, döntés- és játékelméleti stb.) módszertani eljárásokat alkalmazva vizsgálták a nemzetközi viszonyokat.

A második vita merőben módszertani jellegét az is bizonyítja, hogy „tudományos” tevékenységük közben a „szcientisták” axiómaszerűen a „realisták” tételeiből indultak ki, ami persze nem védte meg őket az ellentábor kritikájától (Knorr-Rosenau 1970). (Mi több, Z. Brzezinski is, aki pedig nem vádolható egyik tábor irányában sem különösebb elfogultsággal, a „tudományos” produkciók 90%-át általában használhatatlannak, 10%-át pedig triviálisnak nevezte.) Mindenesetre a módszertani vita nem okozott olyan törésvonalat, mint az előző — szemléleti — nézetkülönbség, már csak azért sem, mert a „szcientista” iskola fajsúlyosabb képviselői mindig is kellő distanciával viszonyultak szélsőségesebben „tudományos” társaikhoz, s lényegében „modern realistáknak” tartották magukat.

A *harmadik* — lényegében az első folytatásának minősíthető — vita a hatvanas években kezdődött és tart mind a napig. Rigorózan véve tehát mindvégig egyetlen vitáról volt-van szó: az „*idealista*” („*normativista*”) és a „*realista*” felfogás — módszertani összezőrdüléssel is kiegészült (második vita) — szembenállásáról. Nyilvánvaló azonban, hogy a „*globalisták*” kontra „*neorealisták*” kurrens ellentétét nem tarthatjuk teljesen azonosnak a korábbi szemléleti csatákkal, már csak azért sem, mivel magán e két iskolán belül is többé-kevésbé jelentős változások következtek be. A módosulások, amint azt a „*globalista*” iskola neve is sejteti, elsősorban az „*idealistákat*” érintették többé, a „*realistákat*” pedig kevésbé (Maghroori-Ramberg 1982).

A „globalista” iskola létrejöttében lényegében azokra a világméretű változásokra adott elméleti és intézményes reakció volt, amelyek a hatvanas évektől kezdve a nemzetköziesedés, a transznacionalizáció, az integrálódás, az interdependencia, a globalizálódás terminusaiban kifejezhetően jellemzik a századvég nemzetközi folyamatait. A „globalisták” három — egymást részben „személyileg” és gondolatilag is átfedő — irányzattal reagáltak ezekre a változásokra. Először is maga az iskola összefoglaló elnevezése jelezte, hogy fölfedezték korunk nemzetközi folyamatainak globális jellegét, valamint — bár ezt nem hangsúlyozták — azt a tényt, hogy az amerikai szerepigények is egyre inkább globális jellegűek.

Az iskola „*idealista*” („*normatív*”) irányzata — kapcsolódva előzményeihez — a vietnami háború okozta sokkhatás, az enyhülés, a mélyülő Észak-Dél ellentét, az ökológiai romlás, egyszerűen sajátos nemzeti és általános problémák miatt mindenekelőtt újfajta *politikai világrend* (amerikai) megvalósítását ambicionálja. Mindezt persze anélkül, hogy megkérdőjelezné a globális problémákat is okozó modernizáció létjogosultságát. Felfogásuk szerint az alapján véve helyes civilizációs, modernizációs trendek ellentmondásainak megoldása, felszámolása végett van szükség új politikai intézményekre és mechanizmusokra — azaz új politikai világrendre.

A második irányzat hívei, az „*interdependentisták*” az államok kölcsönös függőségét világméretű gazdasági (kereskedelmi), ökológiai, politikai (és szimmetrikus) egymásrautaltságát állítják középpontba és egyetértenek az „*idealistákkal*” abban, hogy a nemzetközi rendszer újfajta, a kooperáción nyugvó szabályozást (esetleg világállamot) igényel, mert a nemzetállamok spontán-elemi, konfliktusos világa erre nem alkalmas, és egyébként is eltűnőben van.

Végül a hozzájuk szorosan kapcsolódó „*neofunkcionalista*” irányzat abból indul ki, hogy korunkat a transznacionalizáció, az államhatárokat átszelő nem-állami szereplők és tevékenységek mennyiségi szaporodása és sokfélesége, a nemzetállamok diszfunkcionalitása, az integrálódás és mindezek következtében *nem a konfliktus, hanem a kooperáció* jellemzi. Az ezredvég felé közeledve tehát, az alapvetően a konfliktuslogikára „kitalált” nemzetállam végül is átadja majd a helyét — ha nem is Lenin szakácsnőjének — a világtársadalomnak, vagyis mindenképpen elhalásra ítéltetett, vagy legalábbis egyre csökkenő esélye van a túlélésre. (Az interdependentistákat és a neofunkcionalistákat az különbözteti meg az idealista-normativistáktól, hogy inkább a „*van*” leírására koncentrálnak.)

S noha nyilván mindannyian ugyanazt a világot vizsgálják, erről a közösen szemlélt 20. századvégi „*van*”-ról a „*realisták*” korábbi alapvetésein lényegesen nemigen módosító „*neorealista*” iskolának éppen az ellenkezője jut az eszébe: „Napjaink gondolkodásának kliséi: a Föld-úrhajó, a zsugorodó világ, globális falu, nemzetközi interdependencia” — véli például K. Waltz (1979: 140). Vagy ha elfogadják is a globalizálódás tényét, ebben mindenekelőtt a korábban elszigetelhetőnek tartott konfliktusok összekapcsolódásának veszélyét, globális válsággá terebélyesedésének lehetőségét látják, és a válságra — a válságot erősítő — válaszreakcióként nem a

nemzetközi és transznacionális, hanem a nemzeti integráció, sőt a nacionalizmusok erősödését prognosztizálják — még jóval a szovjet birodalom összeomlása előtt...

Paradigma-kihívások

A fentiekben érintett tájékozódási és szemléletválasztási nehézségek az elmúlt évtizedekben tovább szaporodtak. Ahogy az a „globalisták” versus „neorealisták” vitájának jelzéséből részben már kiderülhetett, ezekben az években olyan tudományos kihívások érték a diszciplínát, melyek a tudományág „szent barmának”, a nemzetállamnak a szuverén főszereplői mivoltát feszegetik, amint azt már korábban említettük, két oldalról is:

- a nem-állami szereplők jelentőségének növekedése,
- valamint a wallersteini „világrendszer” által kínált szemléleti alternatíva következtében.

Persze mindkét esetben túlzás lenne máris egyértelműen „nagy teóriát ígérő” megvilágosodásról beszélni a nemzetközi viszonyok elméletében, de kétségtelen, hogy különböző mélységű, ám paradigma⁷ erejű kihívásokról van szó. Az ugyanis kétségtelen, hogy bár a nemzetközi viszonyok paradigmatis (nagy) elmélete még várta magára, és pillanatnyilag a részelméletek sokasága mellett legfeljebb néhány szerényebb kísérlet történik a „nagy elmélet” megalkotására, mégis a nemzetállam „paradigmájának” jó ideig háborítatlan uralma véget ért, s ebben az értelemben, vagyis a nemzetállamot ért elméleti támadások miatt, mégiscsak paradigma-kihívásokról beszélhetünk.

Lényegi különbség van azonban a két kihívás között. Wallerstein teóriája mélyebb megalapozottságú, mert a nemzetállamot — Marx nyomán — genezisében vizsgálja és „támadja” meg, és a nemzetközi viszonyok összes eddigi iskoláját éppen abban marasztalja el, hogy pusztán formai kritériumok alapján, ahistorikusan szemlélik a nemzetállamot, illetve a nem-állami szereplőket is. S mint már említettük, Wallerstein „támadása” egy nagyobb léptékű, a társadalmi változások általános magyarázatát megcélzó teória része, s csak e teória egyik — jóllehet szerves és lényegi — mozzanataként mondja azt, amit az államközi rendszerről mond. Teóriája pedig a társadalmi változások általános magyarázatát ugyancsak ambicionáló modernizáció-elméletek kritikájából nőtt ki, attól elválaszthatatlan, s végül is ez a döntő különbség a két kihívás között. A nemzetközi viszonyok „globalista” iskolája ugyanis — csakúgy, mint a „realista” és a „szcientista” iskola — a modernizáció-elméletek háttérbázisára épül. A nemzetállamhoz „hű” (state-centric) iskolák a nemzetelvű modernizáció, a „globalisták” (global-centric) pedig a világmodernizáció teóriáira alapoznak. Vagyis a nemzetek külső meghatározottságait ignoráló modernizáció-elméletek és a nemzetközi politikában egyenlő mértékű szuverenitást tételező koncepciók ugyanúgy komplementer viszonyban vannak egymással, mint a világmodernizáció trendjét és a nemzetállamok eltűnését vizionáló felfogások.

Végezetül, anélkül, hogy e két paradigma-kihívás mégoly vázlatos ismertetésébe belefognék, további kutatások kívánatos irányaként jelzem, hogy bár a világrendszer-szemlélet kilép a szűkebb értelemben vett nemzetközi viszonyok elméletének keretéből, és más elvonatkoztatási szinten, jelesül a társadalomelmélet felől tekint az eredeti problematikára, a nemzetközi viszonyok elméletének „előtudományos” állapotán jó eséllyel csak ezzel az „ugrással”, vagyis a társadalomelmélet, s ezen belül is leginkább a világrendszer-szemlélet segítségével lehet túljutni.

Záró megjegyzések

Tanulmányomból, ha más nem, annyi kiderült, hogy a nemzetközi viszonyok elméletének tárgy- és problémaköre par excellence a kor- és kórtendenciák lényegét érinti, ez pedig még a lehető legigényesebb válaszokkal szemben is némi óvatosságot követel meg. Többnyire olyan kérdésekről van szó, amelyek mind elméleti, mind politikai szempontból nélkülözik a megnyugtató feleleteket. Ennélfogva dolgozatom célja pillanatnyilag mindössze bizonyos kérdések tudatosítása volt, nem utolsó sorban abban a reményben, hogy mindez a hazai oktatás és a további kutatások számára az egyik lehetséges elrugaszkodási alapként szolgáljon.

Jegyzetek

¹ „...a nemzetközi politikaelmélet... még nem jutott el az intézményesülés és a professzionalizáció kívánatos szintjére.” (Bihari 1987: 220). „Magyarországon jelenleg elég bizonytalan és átmeneti a nemzetközi viszonyok kutatásának és oktatásának helyzete a politológiában... Az új oktatási és kutatási intézmények kialakítása és ezek viszonya a felsőoktatáshoz éppen csak kialakulóban van... A nemzetközi viszonyok kutatása és oktatása a világon mindenütt szakmailag és szervezetileg relatíve önálló területét jelenti a politológiának, amely elkülönül a saját politikai rendszerre vonatkozó kutatástól és oktatástól, illetve a politikaelmélettől és az összehasonlító politikától. Jóllehet működik a Magyar Politikatudományi Társaságon belül a nemzetközi politikával foglalkozó szekció, de ennek a területnek a szakmai, szervezeti, elméleti-módszertani problémái szerintem a kívánatos mércénél sokkal inkább kívül kerültek a szakma egészének a magyar politikai rendszer és a politikaelmélet területén preferáló fő irányán” (Szabó 1992: 237–238).

² Az eredeti angolszász elnevezés (Theory of International Relations) magyar fordítása megengedné a „nemzetközi kapcsolatok elmélete” kifejezést is. Egyetértek azonban Ágh Attila felfogásával, aki szerint a „kapcsolatok” szó a magyar nyelvben szűkebb értelmű a „viszonyoknál”, és eleve felszínesebb összefüggéseket sugall, mint amelyek a modern nemzetközi életet lényegileg jellemzik. Ágh ezeknek az összefüggéseknek három fokozatát állapítja meg: „A kapcsolatok a szó szűkebb értelmében csak a társadalmak felszínét érintik, s még lényegileg nem kötik össze őket, vagyis önmagukban nem vezetnek ezeknek mélyreható, belső átalakulásához, bármennyire is számosak és sokfélék. A második forma és fokozat az *integráció*... itt a társadalmak már bizonyos szinteken és vonatkozásban lényegileg összekötődnek, de ezek a szálak közöttük merevek és sok tekintetben korlátozó jellegűek is... Az *interdependencia* nagyon rugalmas érintkezés és kölcsönhatás két vagy több társadalom között, amely azoknak egészen a lényegét érinti, de egyben a szoros kölcsönhatás mellett viszonylagos önállóságuk terét is biztosítja.” Ugyanitt Ágh idézi Paul Streeten véleményét erről a problémáról: „A nemzetközi interdependenciát meg kell különböztetni a nemzetközi kapcsolatoktól. A különbség az, hogy ha a kapcsolatokat elvágják, helyettesítésük

komoly veszteség nélkül megoldható, ...az interdependencia esetében viszont a kapcsolatok elvágása komoly károsodásra vezet" (Ágh 1987: 146–147). Annak ellenére tehát, hogy a magyar szakirodalomban inkább a „nemzetközi kapcsolatok” kifejezés az elterjedtebb, én is pontosabbnak érzem a „viszonyok” szó használatát.

³ Bibó István idevonatkozó, ma már klasszikusnak nevezhető munkássága e tekintetben is kivélt jelent. Érdekes viszont, hogy Bibó inkább csak tiszteletreméltó klasszikusként, semmint megtermékenyítő hatású szerzőként van jelen a hazai szakmai közvéleményben. Egyedül Ágh Attila hivatkozik a tiszteletkört meghaladó értelemben Bibó aktualitására, mégpedig a világrendszer-elméletekről írt könyvében (Ágh 1988: 103–111). Bibó par excellence elméleti műve azonban — a magyarul és angolul is megjelent „A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai” című munka (Bibó 1978) — szinte teljesen visszhangtalan maradt a szakirodalomban.

⁴ Erre vonatkozóan írja Szűcs Jenő: „A szemantikai nehézség abban áll, hogy ...modern kategóriarendszerünkben a „nemzet” olyan fogalmi jegyek, képzetek és feltételezések összességét tartalmazza, amelyek együttesen csak a 18–19. század óta léteznek, (még ha a szótartomány határait nehéz is szabatosan körülírni), tehát a szavakban rejlő zsarnokság, *tyranny of words* miatt modern képzeink tudatos vagy öntudatlan átvitelének veszélye nélkül nehezen alkalmazható a régi századok jelenségeire, annak ellenére, hogy maga a szó, eredetileg a latin *natio*, majd a 12–14. század óta legtöbb európai nyelvben ennek származékai (nation, nazione stb.) vagy pontos archaikus megfelelői (például éppen a magyar nemzet a cseh, szlovák národ) egykor éppen azokat az integrációs formákat jelölték (ha nem is eleve, nem is következetesen, s nem is kizárólag csak azokat), amelyek a modern nemzet történelmi előzményeiként tekinthetők... Abból a vitathatatlan tényből indulhatunk ki, hogy a modern nemzetek nem a vákuumból keletkeztek, hanem megvannak a maguk történeti előfeltételei és előzményei, és pedig sok évszázados (noha nem egyenletes *folymatok* és a középkor óta formálódó (noha a modernnel gyakran nem azonos) *integrációs képletek* formájában. Ez utóbbiak forrászerű neve egyébként (noha — mint jeleztük — nem eleve és nem következetesen gyakran »nemzet« volt, vagyis a nyelvi forma continuitása maga is tükröz valamit a jelenség bizonyos mértékű kontinuitásából) (Szűcs 1984: 202–204).

⁵ „A modern nemzetek azonban nem egyszerűen a feltételek és előzmények *folytatása* — mintegy összegzése és magasabb szintre emelése —, hanem egyidejűleg azok *meghaladása* révén jöttek létre, mint a történelem egészen újszerű képletei... A harmadik rend, a polgárság (vagy az annak funkcióját betöltő réteg) csakis úgy volt képes a maga társadalmi, politikai, gazdasági és intellektuális emancipációját kiküzdni a társadalmi struktúra rendi, a politikai szféra feudális-abszolutisztikus, a gazdasági élet kedvezőtlen regionális hatalmi tagolódásával, s a mindezt tükröző eszmei kötőerőkkel szemben, hogy egy bizonyos jegyeiben, szociális szinteken és hagyományos kapcsolatokban már történetileg adott integrációs formán belül (amelynek neve már századok óta nemzet volt (minden embert — »a népet« — jogi és politikai értelemben minden felsőbb autoritástól függetlenül és belső rendi tagolódásától mentes szuverén emberi közösséggé — egységes »társadalommá« deklarált, s ezt a történetileg merőben új képletet — a »nemzeti társadalmat« — tette meg mind retrospektíve a történelem, mind a jelen és jövő politikai, gazdasági, kulturális stb. viszonylatainak (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretévé, ill. elvi forrásává. Ami mármost e metamorfózis összetevőit illeti, kétségtelenül lényeges körülmény, hogy az integráció valamilyen történeti formája eleve adva volt. De nem kevésbé lényeges, hogy ennek jegyei ugyancsak eleve különböztek aszerint, hogy elsődlegesen az állam, a monarchiák területiális-intézményi fejlődése Kovácsolta-e ki a késő középkor óta *natio*, *nation* néven emlegetett” államnemzetiséget (mint általában Nyugat-Európában), vagy a meglévő államkeretekkel szemben elsődlegesen a nyelvi és kulturális összefüggések köré kristályosodtak ki a történeti integratív erők (mint általában Közép- és Kelet-Európában), illetőleg a nyelvi kritérium egy egykori, középkori államkeretből levezetett történeti és jogi érvrendszerrel együtt képezte a nemzetté válás kiindulópontját (mint Közép-Kelet-Európának a Habsburg- oszmán birodalmi konglomerátumához tartozó régióiban)... A modern nemzettörténelmileg konstituált érdekközösség és belső társadalmi érdekellentétek komplikált képlete... Ha a modern nemzet valami több, mint ami statikus ismérvek bármilyen képletével kielégítően meghatározható, az éppen a »polgári kötelékek« komplexitásából és a »nemzeti társadalom« ezzel összefüggő, alapvetően új modelljéből következik... Éppen ezek az elemek és feltételek alkalmasak arra, hogy a legvilágosabban és leginkább félreérthetetlenül megragadják azt, ami a »nemzet« modern fogalmában az ismérvek sokféleségén túl közös, s határozottan elválik a történeti tartalmaktól. Csak a legfontosabb háromra korlátozódva, az egyik ilyen tétel (ill. követelmény), hogy minden ember egy *bizonyos* nemzethez tartozik (vagy kell, hogy

tartozzék), s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai... *A másik maga a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója, melynek értelmében a politikai hatalom és szervezet, maga az állam a (nemzet) fogalmának függvénye: csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim: ha ilyen nem létezik, létre kell hozni...* (Az én kiemelésem. – G. B.) Végül a szóban forgó modell értelmében a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt e viszonylatok közt domináns helyet foglal el; a lojalitások konfliktusa esetén, ha például az állam nem fejezi ki a nemzeti koncepciót, az állampolgári hűség eszmeileg legitim módon megszeghető a nemzethez való hűség jegyében" (Szűcs1984: 204, 207, 208, 209).

⁶ Maga Tönnies is ír ilyen „gyógyszerről”: „... végső céljaként adható meg az államok sokaságának megszüntetése és helyettesítése, egyetlen világköztársaság megalapítása, a világpiaccal azonos kiterjedésben, amelyet a gondolkodók, tudósok és írók kormányoznának, s amely nélkülözhetné a pszichológián kívüli kényszerítő eszközöket. Az ilyen tendenciák és szándékok talán sohasem jutnak világos és tiszta kifejezésre, nem beszélve megvalósulásukról: felfogásuk azonban hozzásegít sok valóságos jelenség megértéséhez, és ahhoz a fontos belátáshoz, hogy a nemzeti államok kialakulása csupán ideiglenes korlátozása a korlátlan társadalomnak" (Tönnies 1983: 313).

⁷ A paradigma fogalmát a kuhni értelemben használom (Kuhn 1984).

Hivatkozások

- Ágh Attila 1986. Külpolitikák és külpolitikai teóriák. In: *Anarchizmus és rendezőelvek. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1986*. Budapest, 125–140. o.
- 1987. *Globális kihívás*. Magvető
- Bibó István 1978. A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*, 4. Genf: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
- Bihari Mihály 1987. A politikatudomány helyzete. In: *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1987*.
- Boulding, K. 1978. *Stable Peace*. Boston
- Braillard, P. 1974. *Philosophie et relations internationales*. Geneve
- Carr, E. H. 1939. *The Twenty Years Crisis 1919–1939*. London
- Deutsch, K. 1968. *The Analysis of International Relations*. New York
- Gougherty, J.–R. Pfaltzgraff 1981. *Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*. N. Y.: Harper and Row
- Easton, D. 1953. *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Knopf
- 1969. *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs
- Frei, D. (szerk.) 1973. *Theorien der internationalen Beziehungen*. München: R. Piper and o. Verlag
- Galtung, J. 1972. A Structural Theory of Imperialism. *Journal of Peace Research*, 2.
- Gilpin, R. 1982. The Politics of Transnational Economic Relation. In: R. Maghrooni–B. Ramberg (eds.) *Globalism versus Realism, International Relations' Third Debate*. Boulder, Colorado: Westview Press
- Hrez, J. 1957. *Political Realism and Political Idealism: A Study in Theories and Realities*. Chicago: The University Press
- Hoffmann, S. 1961. Théorie et relations internationales. *Revue française de Science politique*, 11.
- Huntington, S. 1973. Transnational Organisations in World Politics. *World Politics*, (XV) április
- Janowitz, M. 1979. *Nations, Nationalism and International Relations*. New York
- Knorr, K.–J. Rosenau (eds.) 1970. *Contending Approaches to International Politics*. Princeton

- Kuhn, Th. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat
- Maghroori, R.–B. Ramberg (eds.) 1982. *Globalism versus Realism, International Relations' Third Debate*. Boulder, Colorado: Westview Press
- Maine, H. S. 1988. *Az ősi jog*. Budapest: Gondolat
- Modelski, G. 1978. The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State. *Comparative Studies in Society and History*, (20) 1, 214–235.
- Polányi Károly 1976. *Az anarchikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest
- Rosenau, J. 1971. Pre-theories and Theories of Foreign Policy. In: *The Scientific Study of Foreign Policy*. N.Y.
- Singer, D. 1961. The Level-of-Analysis Problem in International Relations. In: Knorr, K.–H. S. Verba (eds.) *The International System. Theoretical Essays*. Princeton, 77–92.
- Snyder, K.–Bruck–B. Sapin 1962. *Foreign Policy Decision Making. An Approach to the Study of International Politics*. N.Y.: Free Press
- Szabó Máté 1992. A politikatudomány helyzete 1991-ben: rendszerváltás a tudományban — tudomány a rendszerváltásban. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest
- Szűcs Jenő 1984. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat
- Tannenbaum, F. 1952. The Balance of Power versus the Coordinate State. *Political Science Quarterly*, June
- Tönnies, F. 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest
- Young, O. 1972. Actors in World Politics. In: J. Rosenau et al. (eds.) *The Analysis of International Politics*. N.Y.: Free Press
- 1982. Crisis as Transition. In: *Dynamics of Global Crisis*. Macmillan Press LTD
- Wallerstein, I. 1983. *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat
- Waltz, K. 1979. *Theory of International Politics*. London
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom*. Budapest: KJK